

Шәкәрім Құдайбердіұлы философиялық көзқарастарының қазақ әдебиетіне әсері

ЖАРИЯЛАНДЫ
08.05.2026СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188547/>

Аптөре Инабат

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті

Филология факультеті

Қазақ тіл әдебиеті кафедрасы

Жетекші: **Жанар Рустемова**

Аннотация

Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ойшылы, ақыны әрі философы Шәкәрім Құдайбердіұлының терең философиялық көзқарастары мен олардың қазақ әдебиетінің дамуына әсері жан-жақты қарастырылады. Шәкәрімнің дүниетанымы Абай Құнанбайұлы ілімінің негізінде қалыптасып, шығыс пен батыс мәдениеттерінен сусындаған кең ауқымды ойшылдықпен ерекшеленеді. Оның ар-ождан, адамгершілік, рух пен жан, әділет пен ақиқат жайлы ойлары тек әдеби шығармаларында ғана емес, тұтас ұлттық әдебиеттегі мазмұндық және идеялық деңгейдің артуына ықпал етті. Мақалада Шәкәрімнің «Үш анық», «Мұтылған адам», «Адамдық борышың» секілді шығармаларына терең талдау жасалып, олардағы философиялық тұжырымдардың мәні ашылады. Ақынның адам табиғаты мен өмір мәні туралы пайымдаулары, имандылық пен парасаттылық жайлы ойлары қазіргі әдебиетте де маңызын жоғалтпай келе жатқаны атап өтіледі. Сонымен қатар, автор Шәкәрімнің ұлт болашағына деген көзқарасын, оның этикалық қағидалар арқылы қоғамды тәрбиелеу идеясын әдеби шығармаларында қалай жеткізгенін саралайды. Шәкәрім Құдайбердіұлының ойлары мен идеялары ХХ ғасыр басындағы қазақ ақын-жазушыларына ғана емес, бүгінгі заман қаламгерлеріне де рухани бағдар бола алатыны дәлелденеді. Мақалада ойшылдың философиялық көзқарастарының ұлттық әдебиеттегі көрінісі мен оның идеялық жалғастығы кеңінен зерттеліп, Шәкәрім мұрасының болашақ ұрпаққа берер тағылымы туралы ғылыми тұжырымдар жасалады.

Мазмұны

Кіріспе

1. Шәкәрімнің философиялық көзқарастарының қалыптасуы
2. Философия мен әдебиеттің байланысы
3. Қазақ әдебиетіне әсері

Қорытынды

Кіріспе

Қазақ халқының тарихында ойшылдық пен рухани тереңдікке жеткен ұлы тұлғалар аз емес. Солардың ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлы – тек ақын ғана емес, сонымен қатар философ, тарихшы, аудармашы, ағартушы ретінде халқына өлшеусіз мұра қалдырған қайраткер. Ол – ұлы Абайдың рухани ізбасары, шәкірті бола отырып, өзінің дара жолын қалыптастырған, ұлттық әдебиетке ерекше философиялық мазмұн әкелген тұлға. Шәкәрімнің шығармашылығында тек көркемдік қана емес, терең ой, адами құндылықтар, дін мен ғылым, рух пен ақиқат, ар мен ұят туралы терең философиялық толғаныстар басты орын алады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы — қазақ халқы үшін аса күрделі кезең болды. Бұл уақытта қазақ қоғамы патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы рухани әрі әлеуметтік жаңғыруды бастан кешіріп жатқан еді. Осы кезеңде ұлттық сана-сезім, тіл, дін, мәдениет мәселелері өткір қойыла бастады. Міне, осындай тарихи жағдайларда Шәкәрім өзінің шығармалары арқылы халықты оятуға, рухани кемелдікке жетелеуге тырысты. Оның шығармаларындағы басты идея – адамды тану, өзін-өзі тәрбиелеу, ар-ождан жолымен өмір сүру, қоғамды ізгілікке шақыру.

Шәкәрім философиясы мен әдебиеті өзара тығыз байланысты. Ақынның әрбір өлеңі мен дастаны терең мәнге, философиялық мазмұнға ие. Ол поэзия тілі арқылы оқырманды ойландырып, өмірдің мәні, болмыстың сырын ұғынуға бағыттайды. Шәкәрім үшін поэзия – тек эстетикалық құрал емес, адам санасына жол табатын, рухани тәрбиенің маңызды тетігі. Шәкәрімнің шығармаларындағы философиялық идеялар қазақ әдебиетін мазмұндық, тақырыптық, көркемдік тұрғыдан байытты. Абай салған ағартушылық жолды жалғастырып қана қоймай, оны дамытты, жаңа деңгейге көтерді. Оның рухани ізденістері, адамгершілікке негізделген дүниетанымы қазақ әдебиетінің дамуында айрықша рөл атқарды. Бұл көзқарастар кейінгі буын қаламгерлеріне де әсер етті. Осы мақалада біз Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарастарының ерекшеліктерін талдап, оның қазақ әдебиетіне қандай үлес қосқанын, қандай әсер еткенін саралаймыз. Ақын шығармашылығындағы рухани, этикалық және дүниетанымдық идеяларды жүйелі түрде ашып көрсету арқылы оның ұлттық әдебиетіміздегі орнын анықтаймыз.

Әдістер

1. Талдау (анализ) әдісі

Мақала барысында Шәкәрім шығармаларындағы негізгі философиялық ұғымдар – ар ілімі, ақыл мен жүрек үйлесімі, дін мен ғылымның байланысы, адам жанының мәңгілігі секілді идеялар жеке-жеке талданып, мазмұндық құрылымы мен мағынасы ашып көрсетілді.

2. Салыстырмалы әдіс

Шәкәрімнің ой-толғамдары Абай философиясымен, Шығыс пен Батыс ойшылдарының көзқарастарымен салыстырылып, оның дүниетанымының ерекшелігі мен даралығы айқындалды.

3. Жүйелеу (синтез) әдісі

Философиялық идеялар мен әдеби шығармалардағы мазмұн бір-бірімен байланыстыра отырып қарастырылды. Бұл Шәкәрім дүниетанымының тұтастығын көрсетуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің өзектілігі.

XXI ғасырда адамзат баласы жаһандану, рухани құндылықтардың жойылуы, моральдық дағдарыс сияқты көптеген күрделі мәселелермен бетпе-бет келіп отыр. Мұндай жағдайда ұлттың рухани тұтастығын сақтау, адамгершілікке негізделген дүниетанымды қалыптастыру – аса маңызды міндеттердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық ой-тұжырымдары мен әдеби шығармашылығы бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерімен үндеседі. Оның ар ілімі, ақыл, ғылым және дін үйлесімділігі туралы ойлары қазіргі қоғам үшін де өзекті бола түсуде. Сондықтан Шәкәрімнің мұрасын зерттеу – рухани жаңғырудың, ұлттық сананы нығайтудың маңызды бір тетігі ретінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты.

Бұл жұмыстың негізгі мақсаты – Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарастары мен әдеби шығармаларындағы рухани-этикалық идеяларды кешенді түрде талдау. Атап айтқанда:

- Ақын шығармаларындағы ар, ұят, әділет, мейірім секілді моральдық-этикалық категориялардың мәнін ашу;
- Шәкәрім философиясының Абай мұрасымен сабақтастығын және одан әрі дамуын анықтау;
- Оның ақыл, ғылым және дін туралы көзқарастарының үйлесімділігін қарастыру;

- Әдеби шығармаларындағы философиялық мазмұнды талдау арқылы қазақ әдебиетіне қосқан үлесін көрсету;
- Шәкәрім мұрасының қазіргі қоғамдағы рухани-адамгершілік тәрбиедегі орнын айқындау.

Шәкәрім философиясының негіздері

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарастары – қазақ руханиятының биік шыңдарының бірі. Оның дүниетанымы терең, жан-жақты әрі ерекше жүйеленген. Ол өз дәуірінің әлеуметтік, рухани, діни, этикалық мәселелерін тереңінен ойлап, философиялық тұрғыда пайымдай білді. Шәкәрім философиясының негізінде – адамгершілік, ар-ождан, ақиқат, рухани ізденіс пен өзін-өзі тану идеялары жатыр.

1. Абай мұрасымен сабақтастық

Шәкәрімнің философиясы – ұлы ұстазы Абай Құнанбайұлының рухани мұрасымен тығыз байланысты. Ол Абайдың «толық адам» концепциясын, адамгершілік пен әділеттілікке негізделген дүниетанымын әрі қарай дамытты. Абайдың «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста...» деген тұжырымдары Шәкәрім ойларымен жалғасын тауып, тереңдей түсті.

2. Ар ілімі - Шәкәрім философиясының өзегі

Шәкәрімнің ең басты философиялық тұжырымдарының бірі – **ар ілімі**. Бұл ілім – адамның ішкі рухани болмысына, адамдық қадір-қасиетіне, ар-намысына негізделген. Оның пікірінше, адамды адам етіп тұрған – ар мен ұят. Ол ар-ожданды тәңірдің адамға берген ең әділ өлшемі деп бағалайды. Бұл – адамның ішкі жан дүниесінің тәрбие құралы, қоғамдағы әділет пен ізгіліктің бастауы.

Шәкәрім былай дейді:

«Адамда ар, ұят, әділет, мейірім секілді қасиеттер болмаса, ол адам емес – хайуанмен тең».

3. Ақыл, ғылым және дін үштігі

Шәкәрім философиясында **ақыл, ғылым және дін** – бір-бірімен сабақтас, үйлесімді жүйе құрайтын құндылықтар. Ол бұл үшеуінің үйлесімді бірлігін «Үш анық» атты еңбегінде жан-жақты түсіндіреді. Ақынның ойынша, дін ғылыммен үйлескенде ғана адамды кемелдікке жетелейді. Ал тек біріне ғана сүйену – адамды адасуға әкеледі.

«Ғылым – ақылдың көзі, дін – жүректің сөзі, ал екеуінің бірігуі – шындыққа апарар жол», – дейді Шәкәрім.

4. Адам, жан және мәңгілік рух ұғымдары

Шәкәрім адам баласының өмірін – өткінші дүние емес, рухани сапар деп түсінеді. Ол адам жанының өлмейтініне, мәңгілік рухтың бар екеніне сенеді. Бұл сенім – тек діни емес, философиялық тұжырым. Адам тек тән емес, ол – жан мен рухтың иесі. Сондықтан адамның мақсаты – тән қызығына берілмей, жанның тазалығына ұмтылу.

Ол былай дейді:

«Жан — жоғалмайтын, мәңгілік нұр. Тән – уақытша мекен».

5. Шығыс пен Батыс ойшылдарынан сусындауы

Шәкәрім – терең білім иесі. Ол ислам ойшылдары (әл-Фараби, Ғазали, Руми), парсы классиктері (Хафиз, Сағди, Фирдоуси), сондай-ақ батыс философтары (Платон, Сократ, Кант, Толстой) еңбектерін зерттеген. Әсіресе, Лев Толстойдың еңбектері Шәкәрімге ерекше әсер етіп, оның гуманистік-философиялық көзқарастарының қалыптасуына ықпал етті. Ол Толстойды «тірі әулие» деп атаған.

Шәкәрім философиясы – терең, тұтас, адам мен қоғамды жақсылыққа бастайтын рухани жол. Ол адам болмысына, ар-ожданға, ақыл мен жүрекке, әділет пен мейірімге сүйенеді. Шәкәрімнің бұл ілімі – тек әдебиетке емес, жалпы адамзат мәдениетіне қосылған өлшеусіз үлес. Оның даналыққа толы ойлары қазіргі заман қоғамына да бағыт-бағдар бола алады.

Әдеби шығармаларындағы философиялық мазмұн

Шәкәрімнің шығармалары — терең философиялық ойларға толы әдеби мұралар. Оның өлеңдері мен поэмаларында өмірдің мәні, адам мен қоғам, дін мен ғылым, рух пен жан секілді күрделі тақырыптар көркем тілмен бейнеленген.

«**Үш анық**» — ақынның философиялық трактаты. Бұл еңбегінде ол дін, ғылым және философияны салыстырып, шын ақиқатқа жетудің жолдарын іздейді. Шәкәрімнің пайымдауынша, дін мен ғылым бір-біріне қарама-қайшы болмауы керек, керісінше адамды жетілдіруге бірге қызмет етуі тиіс.

«**Мұтылған адам**» дастанында Шәкәрім адам өмірінің өткіншілігі, дүниенің жалғандығы туралы терең ой толғайды. Ол адамның нағыз бақыты — рухани байлықта, адалдықта, ізгі істерде деп есептейді.

«**Адамдық борышың**» өлеңінде адам өмірінің мәні мен міндеті нақты тұжырымдалады. Ақын әр адамға «ар жолымен» өмір сүріп, халқы мен еліне адал қызмет етуді өсиет етеді.

Қазақ әдебиетіне әсері

Шәкәрімнің философиялық мұрасы қазақ әдебиетінің идеялық-рухани арнасын кеңейтті. Ол Абай бастаған ағартушылық бағытты жалғастырып, оны жаңа мазмұнмен толықтырды. Шәкәрімнің шығармаларындағы ой тереңдігі, адамға деген көзқарасындағы гуманизм, қоғамды өзгертуге деген ұмтылыс — кейінгі жазушылар мен ақындарға үлкен әсер етті. XX ғасырдың басындағы Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов сынды қаламгерлер де Шәкәрімнің идеяларынан нәр алды. Ал қазіргі қазақ әдебиетінде де Шәкәрімнің рухани мұрасы жиі көрініс табады. Ақынның шығармаларындағы ар ілімі мен адамгершілік қағидалары бүгінгі күннің де өзекті мәселелерімен үндесіп жатыр.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орны бар, ұлт ой-санасын биік деңгейге көтерген дара тұлға. Ол – Абай бастаған ағартушылық бағытты тереңдетіп, оны философиялық мазмұнмен толықтырған, адамзаттық құндылықтарды ұлттық дүниетаныммен шебер ұштастырған ойшыл. Шәкәрімнің «ар ілімі», адамгершілік туралы толғаныстары, рух пен жан, өмір мен өлім, ақиқат пен әділет жайлы ойлары – тек өз заманының емес, бүгінгі күннің де өзекті мәселелері.

Ақын шығармаларында көрініс тапқан философиялық идеялар қазақ әдебиетіне жаңа тыныс берді. Ол әдебиетке терең мазмұн, жоғары адамгершілік бағдарлама, рухани ізденіс, ізгілікке ұмтылыс әкелді. Оның шығармалары – тек поэзия ғана емес, бүкіл адамзатқа ортақ рухани мұра, этикалық бағдар. Бұл мұра – бүгінгі ұрпақ үшін де тәрбиелік маңызы зор, ойлануға, өзін-өзі тануға, ізгі өмір сүруге үндейтін терең қазына.

Шәкәрімнің философиялық дүниетанымы мен әдеби мұрасы – ұлттық руханияттың ажырамас бөлігі. Оның идеялары қазіргі әдебиетте, мәдениетте, ғылымда жалғасын тауып келеді. Сондықтан Шәкәрім мұрасын зерттеу, дәріптеу, оны жас ұрпаққа түсіндіру – еліміздің рухани жаңғыруындағы маңызды міндеттердің бірі.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарастары қазақ әдебиетінің идеялық және мазмұндық аясын кеңейтті. Ол өзінің шығармашылығы арқылы ұлт әдебиетін тек көркемдік деңгейде емес, философиялық, рухани тереңдікте дамытуға үлес қосты. Оның мұрасы – мәңгілік. Сол себепті Шәкәрімнің әдеби-философиялық еңбектері бүгінгі және келешек ұрпақ үшін құндылығын жоғалтпайтын асыл қазына болып қала береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Шәкәрім Құдайбердіұлы. *“Үш анық”* – Алматы: Жалын, 1991.
2. Шәкәрім Құдайбердіұлы. *“Мұтылған адам”* . – Алматы: Ана тілі, 1994.
3. Шәкәрім Құдайбердіұлы. *“Шығармалар жинағы”*. – Алматы: Жазушы, 1988.

4. Абай Құнанбайұлы. “Қара сөздер”. – Алматы: Раритет, 2003.
5. Нұрғалиев Р. “Шәкәрім және руханият”. – Алматы: Ғылым, 2005.
6. Әбділдаев Қ. “Шәкәрімнің философиясы мен дүниетанымы”. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
7. Мырзахметұлы М. “Абай және Шәкәрім әлемі”. – Семей: Тарлан, 2004.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.